

Лариса Березівська

Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу (кінець XIX–початок XX ст.)

доктор педагогічних наук, професор,
директор Державної науково-педагогічної
бібліотеки України імені Василя
Сухомлинського НАПН України
м. Київ, Україна

Проблема взаємодії, взаємовпливів влади і громадськості завжди була актуальною в усі періоди розвитку вітчизняної освіти. Нині в житті українського суспільства беруть активну участь різні громадські об'єднання. Для осмислення теперішньої державної освітньої політики, прогнозуванню її подальших векторів, визначення виважених стратегічних кроків доцільно поглянути в минуле, проаналізувати діяльність громадсько-педагогічних організацій на українських землях, що входили до Російської імперії, наприкінці XIX–на початку XX ст. У цей період здійснювалася самодержавна політика денаціоналізації та русифікації, розгортався широкомасштабний громадсько-педагогічного рух за реформування освіти.

Історіографічний огляд показав, що різні аспекти діяльності громадсько-педагогічних інституцій в Україні досліджували українські вчені (Л. Березівська, О. Борейко, Л. Вовк, Л. Войтова, І. Зайченко, О. Коновець, Н. Копиленко, Н. Побірченко, Н. Сейко, О. Сухомлинська та ін.). Мета статті — показати форми й методи боротьби за українську школу громадських організацій, які діяли на теренах України в окреслених хронологічних межах.

Відразу зазначимо, що наприкінці XIX–на початку XX ст. в центрі освіти й культури Наддніпрянської України в Києві концентрувалися центральні осередки тих чи інших громадських інституцій, а в регіонах функціонували їхні філії. Так, у розглядуваний період у Києві діяла така кількість громадських організацій:

сорок благодійних, п'ять професійних, двадцять товариств взаємної допомоги, п'ятнадцять культурно-просвітницьких, шістнадцять наукових, 22 медичні, шість релігійних, п'ять мистецьких, п'ять сільськогосподарських, десять спортивних, вісімнадцять громадських клубів та ще вісімнадцять — найрізноманітніших спрямувань — в цілому 180 [4]. У Київській губернії функціонували 42 просвітницькі організації [4]. Лейтмотивом діяльності багатьох з них стала просвітницька діяльність.

Протягом XIX ст. відсутність національної школи була однією з головних соціально-педагогічних проблем українського народу, що пояснювалося шовіністичною політикою Росії. Царське самодержавство намагалось забезпечити матеріальну й духовну зверхність панівної нації, вважаючи за можливе асимілювати різні народності в єдину націю. Цілою низкою ганебних указів українську мову поступово було витіснено з навчальних закладів України. Згадаємо деякі з них: указом 1720 р. Петра I заборонялося друкувати книжки українською мовою, наказувалося вилучати українські тексти із церковних книг. На прохання ченців Києво-Печерської лаври дозволити друкувати українські букварі, оскільки московських не хотіли купувати в Україні, уряд відповів указом про заборону друкування українських букварів і вилучення тих, що перебували в ужитку (1769). Указом Катерини II 1782 р. було створено «Комісію для заведення в Росії народних училищ» з метою упровадження в Україні навчальних програм без урахування жодних

національних особливостей, зокрема мовних. А 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв у листі до міністра народної освіти О. Головніна писав, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Урядові укази доповнювалися розпорядженнями місцевої влади про заборону друкування статей, які пропагують думку про вшанування поета Шевченка і про необхідність уведення української мови [18, арк. 292].

Українська мова в навчальних закладах категорично заборонялася. Школа для українських дітей була чужою не тільки мовою, але й програмами, підручниками, де розповідалося тільки про російський народ, його звичаї, життя, історію. Про свою Батьківщину в російській школі українська дитина нічого не дізнавалася. Це і було причиною низького рівня зацікавлення знаннями та рецидивів неграмотності. Факти невтішних показників грамотності серед українського населення підтверджуються статистикою. У 1875 р. Міністерство народної освіти констатувало, що в усій Росії учнів початкових шкіл було в дванадцять разів менше, ніж очікувалося. А на українській території, зокрема в Київському навчальному окрузі, у початкових школах навчалось 0,8%, в Одеському — 1,4%, Харківському — 1,2% з усього населення [12, с. 287].

Першою жертвою дискримінаційної політики російського уряду стали українські школи, вчителів яких звільняли з роботи й висилали в глиб Росії. Але кращі сини українського народу не мовчали. Так, у Відозві до українців у справі заснування українського університету, розісланій у Києві невідомим у 1898 р., читаємо: «... Нам потрібні школи, школи на рідній мові поступового напрямку, школи нижчі, середні, спеціальні і найвищі. Без рідних шкіл, без рідної науки, просвіти ми вічно зостанемося денационалізованими і темними, розбитими і безсилими. Тільки широка національна поступова просвіта дасть силу народу до боротьби. Школи [існуючі — Л.Б.] нас погубили, одні вони можуть нас і врятувати» [16, арк. 42]. Саме такі думки понесла українська інтелігенція в різні просвітницькі товариства, очолила боротьбу за створення рідної національної школи, продовживши ідеї Кирило-Мефодіївського братства, громадівців.

У вісімдесятих роках XIX ст. і до 1905 р. через суспільно-політичну ситуацію неможливо було створити суто національне просвітницьке товариство. Тому українська інтелігенція

використовувала найрізноманітніші можливі шляхи: відкривала організації в російській формі, брала активну участь в уже діючих, де проводила роботу, з відродження української школи.

Основними формами діяльності щодо відродження національної освіти, школи були: обговорення доповідей, рефератів на засіданнях товариств; звернення, клопотання, резолюції до Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ та інших відомств; створення та видання підручників, книжок для дітей; різні освітні заходи — лекції, читання. Прагнення створити рідну школу здебільшого не втілювалося на практиці, але безперечно впливало на формування громадської думки.

Ознайомимось детальніше з особливостями діяльності в цьому напрямі кількох просвітницьких товариств.

Діяльність, яку розгорнуло Київське товариство грамотності (1882–1908), та оцінка просвітницького руху С. Русовою дають підстави стверджувати, що ця організація «прихильно поставилася до навчання в народних школах рідною мовою» [10, с. 52]. Так, предметом жвавих дискусій на засіданнях Ради Товариства в 1897 р. були такі доповіді: *Книжна мова в народній школі і роль у цьому питанні вчителя, Викладання граматики в народній школі*. Зокрема, на засіданні Ради Товариства 27 жовтня 1897 р. у доповіді його голови В. Науменка на тему *Книжна мова в народній школі і роль у цьому питанні вчителя* прозвучала така думка: «Початкове навчання у школі винятково етнографічного типу має проводитися в інтересах якнайскорішого засвоєння книжкової мови рідною мовою» [8]. Цікаво, що доповідь Володимира Павловича була схвалена Радою Товариства. За спогадами С. Русової, В. Науменко неодноразово порушував питання про створення гімназії, де діти виховувалися б більш національно свідомими, навчалися рідною мовою.

Питання щодо створення підручників для українських шкіл широко обговорювалися на засіданнях Ради Товариства. У доповіді *Книжна мова в народній школі і роль у цьому питанні вчителя* В. Науменко зазначав, що «необхідно приступити до створення абеток, які відповідали б „етнографічному типу малоросійської школи”, до створення хрестоматій, розрахованих на поступове розширення знань і розуміння книжної мови, до створення вправ для письмових робіт, які виробляли б уміння володіти мовою...». На засіданні Ради Товариства

22 вересня 1898 р. В. Науменко наголосив на тому, що треба створювати для народних шкіл *Букварі* на зразок *Читанки* Хуторного і *Класні книги для читання*, що відповідали б вимогам української мови. Для українських дітей книжки мають бути написані рідною мовою, бо «великоросійська дитина передусім вивчає найближче і найрідніше для неї — свою сім'ю, свій дім, своє село, свою природу. Нашому ж школяреві, який навчається за тією ж книжкою, доводиться вивчати абсолютно незнайому йому обстановку» [9]. А на одних із загальних зборів Товариства було ухвалено положення про створення спеціальної секції «Збори посібників і матеріалів по народній освіті», яка мала займатися підготовкою підручників та посібників для народних і недільних шкіл.

Члени бібліотечної комісії Товариства грамотності допомагали школам створювати шкільні бібліотеки. Спеціальна педкомісія збирала відомості про школи, що потребували бібліотек, готувала невеличкі бібліотечки й відправляла їх у школи. Серед рекомендованої літератури для шкільних бібліотек були твори Марка Вовчка *Маруся*, Софії Русової *Дніпро та Придніпров'я*. Як бачимо, діяльність Київського товариства грамотності сприяла підвищенню грамотності українських дітей. У привітанні київської «Просвіти» з нагоди 10-річчя перебування В. Науменка на посаді голови Товариства грамотності відзначалося, «що в той час як українське слово було під тяжкими заборонами... „Общество” виступило в оборону української школи, давало притулок українському театрові, видавало також українські книжки» [15].

Важливу роль у створенні нової демократичної школи відіграло Київське педагогічне товариство взаємної допомоги (1898–1906). Серед найактивніших його діячів були Б. Грінченко, В. Дурдуківський, Т. Лубенець, В. Науменко та ін. Ознайомлення з протоколами засідань Товариства засвідчує, що на багатьох з них обговорювалися реферати з педагогічних проблем, а саме: *Любов до праці* (П. Ліницький), *Про порівняльне освітнє значення стародавніх і нових мов у системі середньої освіти* (П. Кудрявцев), *До питання реформи середньої школи* (О. Степович), *Про влаштування бесід між членами Товариства з різних питань педагогіки* (К. Лебединцев) тощо [14, арк. 175–176]. У цьому контексті визначальними стали Другі надзвичайні збори Київського педагогічного товариства взаємної допомоги (20–27 травня

1905), на яких головував В. Науменко. На попередніх загальних зборах 27 березня–3 квітня 1905 р. було створено комісію в складі шістнадцяти осіб (серед них Б. Грінченко), яка заслухала дванадцять доповідей, виробила основні напрями реформування школи та подала їх на обговорення Других надзвичайних зборів [16]. З доповіддю про результати проведеної комісією роботи виступив В. Науменко. Вона складалася з двох частин: 1. Недоліки діючої школи. 2. Основні принципи реформування школи. Активну участь в обговоренні доповіді взяв Б. Грінченко, який, зокрема, порушив питання про необхідність підготовки вчителів для українських шкіл.

На засіданні загальних зборів Педагогічного товариства 22 травня 1905 р. було прийнято таку резолюцію: «Викладання в початковій школі має вестися рідною мовою учнів за підручниками, складеними тією ж мовою, причому державна мова викладається як обов'язковий предмет: зокрема, безумовно, потрібно, щоб у школах для дітей малоросійського населення всі предмети викладалися малоросійською мовою» [5, с. 296]. Резолюцію надрукувала газета «Киевские отклики», № 144, 147. Цим Київське педагогічне товариство відродило традиції шістдесятих років, коли більшість педагогів Київського навчального округу висловились за те, щоб навчання в народній школі для українського населення проводилося українською мовою.

У результаті жвавого тижневого обговорення доповіді В. Науменка загальні збори виробили постанову, серед шістнадцяти пунктів якої були й такі: невід'ємне право кожної людини на освіту; доступність освіти для всіх незалежно від національності й релігії; обов'язковість і безплатність початкової освіти, дешева середня освіта з поступовим наближенням до безплатної; неперервність освіти; мова викладання — «рідна мова учнів, у початкових школах місцевості з переважанням малоросійського населення — мова малоросійська»; «система освіти повинна базуватися на більш широкому застосуванні свободи викладання» тощо [14, арк. 175–176].

На захист української школи неодноразово виступало Літературно-артистичне товариство (1895–1905). Зокрема, 19 грудня 1904 р. воно організувало святкування 35-річного ювілею літературної діяльності письменника І. Нечуя-Левицького, на яке з'їхалися представники від різних просвітницьких товариств

з Галичини, Буковини, Одеси, Полтави тощо. Від Київського товариства грамотності з привітанням виступив В. Науменко. Член правління Літературно-артистичного товариства Олена Пчілка подарувала ювілярові портрет Тараса Шевченка [20]. Зберігся документ, з якого дізнаємося, що один з учасників святкування запропонував скласти і відправити телеграму «на ім'я голови Комітету Міністрів з проханням ввести в курс українських шкіл малоросійську мову» [17, арк. 178–179].

Свою діяльність Товариство грамотності, Педагогічне і Літературно-артистичне товариства намагалися розгорнути в Наддніпрянській Україні, об'єднати педагогів, громадських діячів навколо ідеї створення нової демократичної школи, де предмети викладалися б українською мовою. «Громадські установи, земські й міські зібрання, педагогічні товариства і письменники, тисячі приватних осіб і представників народу — достатньо, здається, чітко виражають одну й ту саму думку, що навчатися і навчати при сучасному становищі нашої школи немає ніякої можливості. Але всі ці заяви повністю ігноруються всесильною бюрократією, яка не дає нікому звіту у своїх діях і вчинках», — писав С. Єфремов [5, с. 301].

У 1905–1907 рр. рух за українську школу набув всенародного значення і став результативнішим у діяльності громадських організацій. Однією з форм діяльності в ці роки були спільні заходи інтелігенції міста, зокрема відзначення роковин життя і смерті вірних синів України. На цих заходах предметом жвавих дискусій стала проблема створення національної школи, уведення до навчальних закладів української мови. Так, 26 лютого 1905 р. передова київська інтелігенція організувала Шевченківський вечір, на якому І. Стешенко розповів про творчість Т. Шевченка. На цьому святкуванні було прийнято заяву «Про потреби української школи», де присутні висловили невдоволення станом початкової школи, бо вона «зовсім не відповідає вимогам освіти ні за мовою, ні за змістом викладання». У середній і вищій школах вилучені «наша мова, наша література, а історія пропонується учням у викривленому вигляді з метою змусити забути своє минуле», — зазначалося в документі, — «діючі для українського населення народні школи мають бути негайно замінені школами з українською мовою викладання, тоді як середня і вища українська школа може бути уведена поступово, першим ступенем для цього має бути негайне

уведення як навчальних предметів української мови, української літератури, історії України» [3, с. 201–204].

4 березня 1906 р. цар Микола II затвердив Тимчасові правила про спілки і товариства, якими дозволялося створювати легальні національні організації. Так, у травні 1906 р. на установчих зборах за ініціативою Б. Грінченка, В. Доманицького, С. Єфремова було засновано Всеукраїнську Спілку вчителів і діячів народної освіти, було розроблено проект її статуту, де йшлося про необхідність реорганізації народної освіти на засадах свободи, демократизації та націоналізації; передачу управління народною освітою українському Сейму; проведення навчального процесу українською мовою з гарантуванням іншим національностям в Україні навчатися рідною мовою [1]. Процес створення національної системи освіти мав початися з якнайскорішого упровадження в середніх школах та університетах курсів вивчення української мови і літератури, географії та історії України. Це потребувало таких змін: подальша демократизація політичного устрою в Російській імперії на засадах загального, рівного, прямого, таємного виборчого права незалежно від віросповідання, статі та національності; свобода слова, друку, совісті, зібрань, спілок і страйків, недоторканість особи, житла, листування; перебудова держави на автономно-федеративних підвалинах; надання Україні автономії в її етнографічних межах. Члени спілки збиралися вільно критикувати державну політику щодо народної освіти, організувати колективні протести проти шкідливих для шкільної справи дій адміністрації, спільно розробляти головні питання народної освіти, популяризувати свої ідеї, організувати бібліотеки, товариства самоосвіти, забезпечувати матеріальну, моральну та юридичну підтримку вчителям і учням. Проте Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, остаточно не сформувавшись, під тиском реакційної хвилі припинила свою діяльність. Це було перше професійне національне товариство українських учителів, яке все-таки зробило свій внесок у розбудову національної школи.

Вивчаючи звіти за різні роки діяльності Київського товариства «Просвіта» (1906–1910), потрібно зазначити, що питання із створення національної школи було одним із головних. Члени «Просвіти» (В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грінченко, Д. Дорошенко, В. Дурдуківський,

С. Єфремов, П. Житецький, Ольга і Лариса Косачі, М. Левицький, О. Левицький, М. Лисенко, О. Лотоцький, В. Науменко, В. Перетц, С. Русова, П. Сікорський, І. Штенко та ін.) хотіли створити при Товаристві «учену інституцію з українською викладовою мовою» і доручили шкільній комісії розробити проект майбутньої школи [6, с. 20, 51]. Шкільно-лекційна комісія, головою якої був О. Волошинов, намагалася добитися дозволу на створення української народної школи, «придбати потрібні для заснування школи матеріальні засоби і скласти проекти програми школи і переглянути з тією метою підручники», «упорядкувати платні лекції для гімназійної молоді на теми з української літератури та історії і про національне питання». У 1907 р. комісія у справі українізації шкіл серед доповідей з педагогічних проблем заслухала реферат О. Левицького *Загальний погляд на постановку навчання української мови в нижчих та середніх школах* і доручила І. Огієнкові скласти рецензії на українські граматики [7, с. 36].

Неодноразово члени Товариства зверталися до Державної думи з клопотаннями «про потребу українізації школи, про народний університет ім. Т. Шевченка», до Ради Київського університету св. Володимира з проханням організувати кафедри з українською мовою викладання (1906) тощо.

Одним із першочергових завдань «Просвіти» було створення «учбових інституцій з українською викладовою мовою». На перших установчих зборах зазначалося, що «нам школу дадуть тільки тоді, коли ми самі поскладаємо і надрукуємо підручники і почнемо їх учити». Шкільно-лекційна комісія намагалася знайти педагогів, «які б написали по-українськи взагалі підручники для середніх шкіл, пристосовані своїм змістом для українських шкіл», зокрема, з історії України, української мови і літератури. Товариство звернулося до різних просвітницьких організацій листівкою-зверненням із закликом об'єднатися для розв'язання цієї справи. У листівці наголошувалося, «що тільки від жвавішого обміну думок і різних поглядів родиться та шліфується загальна правда», що початкова, середня та вища школа потребує нових підручників, які відповідали б «всім останнім педагогічним вимогам», не поступалися змістом і які задовольняли б «наукові вимагання». Мова підручників мала бути «підібрана якнайзручніша, якнайзрозуміліша» [13]. Київські «просвітяни» видали книжку

А. Кримського *Українська грамика*, склали каталог рекомендованої літератури для народного читання (переважно на селі), серед якої були шкільні підручники: О. Базилевич *Рідна мова. Український буквар*, Б. Грінченко *Українська грамика*, О. Кониський *Арифметика*, Т. Хуторний *Читанка. Перша книжка після граматики*, С. Черкасенко *Грамика*, Г. Шерстюк *Коротка українська грамика для школи* та ін. [19, арк. 31].

Царський уряд був дуже стурбований зростанням авторитету «Просвіти» в Україні. Вершиною українофобської державної політики став столипінський указ «Про закриття деяких іноземницьких товариств, які переслідують хибні цілі» (січень 1910). Першим кроком уряду щодо виконання столипінського указу було закриття 8 квітня 1910 р. київської «Просвіти». Зрозуміло, що в таких умовах говорити про створення української школи було дуже важко. Але українська інтелігенція не впадала в розпач і не мовчала, а згуртувалася навколо першого у Східній Україні україномовного педагогічного журналу «Світло», що виходив у Києві (1910–1914). Протягом чотирьох років існування він об'єднував прихильників ідеї рідної школи. Зокрема, у статті *Нова школа* С. Русова писала, що «сучасна українська школа не дає дітям освіти, бо вона суперечить усім вимогам педагогічної науки, всім потребам народного життя; вона калічить розум і душу дитини, одриває дитину від родини й несвідому кидає її на розпутьті, без усякого виховання, без певної освіти; вона не відповідає національному духовному складу українського народу...» [11, с. 3].

На жаль, діяльність громадських організацій кінця XIX–початку XX ст. на українських землях, що входили до Російської імперії, не привела до створення національної школи, проте відіграла виняткову роль у консолідації педагогів, учених, громадських діячів навколо ідеї національної освіти як основи демократичної системи освіти, у розробленні її теоретичних засад (навчання рідною мовою, упровадження українознавчих предметів, видання навчальної літератури українською мовою, підготовка відповідних кадрів для національної школи, національне виховання). Цією нелегкою працею закладалися підвалини майбутньої нової національної демократичної школи, що сприяло розвитку педагогічної теорії та практики і значною мірою впливало на формування громадської думки з цього питання, готувало ґрунт для подальшої боротьби наступних

покоління української інтелігенції за створення рідномовної школи. Про це йтиметься в наших подальших дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Б.а., «Громадська Думка» 1906, № 141, 21 червня.
2. Б.а., «Киевская Старина» 1905, № 1, с. 19–23.
3. Б.а., «Киевская Старина» 1905, № 5, с. 201–204.
4. Березівська Л., *Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга пол. XIX–поч. XX ст.)*, Київ 1999, 191 с.
5. Ефремов С., *Заметки на текущие темы*, «Киевская Старина» 1905, Т. 89. Кн. 3, июнь, с. 271–304.
6. *Звідомлення Товариства Просвіта у Києві за 1906 р.*, Київ 1907, 74 с.
7. *Звідомлення Товариства Просвіта у Києві за 1907 р.*, Київ 1908, 71 с.
8. *Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1897 г.*, Київ 1898, 156 с.
9. *Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1898 г.*, Київ 1899, 195 с.
10. Русова С., *Загальноземський з'їзд в справах народної освіти*, «Світло» 1911, Кн. 1, с. 33–63.
11. Русова С., *Нова школа*, «Світло» 1914, Кн. 7–8, с. 1–16.
12. Семчишин М., *Тисяча років української культури*, Київ 1993, 550 с.
13. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (Інститут рукопису), ф. 114, спр. 465, арк. 1.
14. Інститут рукопису, ф. 139, спр. 4, арк. 36, 47, 59, 85, 175–176, 180.
15. Інститут рукопису, ф. 208, спр. 33, арк. 1.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 42.
17. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, т. I, спр. 888, арк. 178–179.
18. ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 4а., арк. 292.
19. ЦДІАК України, ф. 318, оп. 1, спр. 2040, арк. 31.
20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 856, спр. 87, арк. 16–23.

